

Статті

Михайло ГЛУШКО

**ЕТНОЛОГІЯ:
ДЕФІНІЦІЇ І ПРЕДМЕТ
СТУДІЙ В НТШ
(кін. ХІХ – 30-ті рр. ХХ ст.)**

Mykhailo HLUŠKO. *Ethnology: Definitions and an Object of Studies at Shevchenko Scientific Society (Late XIX c. to 1930s).*

Окресленого в заголовку питання українські вчені вже торкалися. Однак, аналізуючи їхні погляди стосовно дефініцій членами НТШ ключових народознавчих понять (“етнографія”, “етнологія”, “фольклористика”) та предмету наукових дисциплін, означених відповідними термінами, помічаємо не завжди адекватну їх інтерпретацію, а то й хибність окремих міркувань та висновків.

Так, значна частина сучасних провідних народознавців (Михайло Тиводар, Степан Макарчук та інші) дотримується думки про те, що члени Етнографічної комісії вже чітко розрізняли два рівні народознавчих досліджень – описовий (етнографія) і теоретичний чи дослідницько-теоретичний (етнологія)¹. Натомість відома львівська дослідниця Оксана Сапеляк вважає, що для членів НТШ “межі між етнографією і етнологією були досить умовними [тут і далі курсив автора. – М.Г.], оскільки при описах явищ традиційної культури робились певні узагальнення, так само висвітлення загальнотеоретичних проблем було неможливо [неможливе. – М.Г.] без описів”². Розмірковуючи над процитованим, а також зважаючи на думку першої групи вчених, постають два важливі поточні питання, які маємо вирішити в нашому дослідженні. Пер-

ше: твердження яких із названих дослідників є найбільш достовірним, чи кожне з них (зважаючи на взаємне виключення відповідних міркувань) зовсім не відповідає історичній дійсності? Друге: якщо межі між етнографією та етнологією були для членів НТШ умовними чи, навпаки, вони вже добре розрізняли описовий і теоретичний (дослідницько-теоретичний) рівні народознавчих студій, то що тоді було об’єктом і предметом зацікавлення, з одного боку, етнографів, з іншого – етнологів? Пошук відповідей почнемо з другого, ключового питання, зосередившись передусім на програмних документах цієї інституції.

Тематику наукових зацікавлень і предмет народознавчих досліджень в НТШ вперше окреслив Михайло Грушевський, зокрема в передмові до першого тому “Етнографічного збірника”: “Богатство словесного матеріялу, що живе досі в устах українсько-руського народу, є факт загально відомий. *Меньше уваги звертано на духове життя народу по за утворами народньої поезії, але й ті не багаті спостереження, які були зроблені, вказували на велику цікавість, яку має цілий уклад життя українсько-руських народних мас не тільки для самих земляків, але для науки взагалі...*”³. Вибір назви серійного видання історик пояснив так: “Для титулу видавництва узято притертий вже термин е т н о г р а ф і ч н о г о [тут і далі розрядка М.Грушевського. – М.Г.] збірника, хоч з програми його не виключають ся ті сторони науки про нарід, які обіймає собою новий термин ф о л ь к л о р у”⁴.

Отже, задумуючи нове видання НТШ⁵, вчений планував публікувати на його шпальтах передусім етнографічні матеріали, причому пов’язав

³Грушевський М. Передмова // Етнографічний збірник. – Львів, 1895. – Т. I. – С. VII.

⁴Там само. – С. VIII.

⁵Про це згадував також Іван Франко, зокрема в одному з листів до Михайла Драгоманова: “По його [М.Грушевського. – М.Г.] раді Тов[ариство] Шевч[енка] ухвалило обік “Записок” видавати осібними томами збірки матеріалів історичних і етнографічних [...]. Збірка етнографічна має обняти в т. I пісні рекрутські, зібрані (з друків і різних записів) Маковеєм. Збірка досить багата, та зовсім не впорядкована, бо М[аков]ей і не знає, як її порядкувати” (Франко І. До М.П. Драгоманова. – Львів, 13 березня 1895 р. // Франко І. Зібрання творів: У 50 т. – К., 1986. – Т. 50: Листи (1895–1916). – С. 32). Позаяк Осип Маковей не зумів упорядкувати рекрутські пісні в окремий збірник, то читачі їх і не дочекалися.

¹Тиводар М. Етнологія: Навчальний посібник для студентів історичного факультету. – Ужгород, 1994. – С. 4; Макарчук С. Вступ // Етнографія України: Навч. посібник. – Вид. 2-ге, переробл. і доп. / За ред. С.А.Макарчука. – Львів, 2004. – С. 3.

²Сапеляк О. Етнографічні студії в Науковому товаристві ім. Шевченка (1898–1939 рр.). – Львів, 2000. – С. 23.

ні з традиційною духовною культурою українців, а не фольклорні.

Сказане підтверджує поміщена в додатку першого тому “Етнографічного збірника” загальновідома розширена етнографічна програма, яку було розроблено під керівництвом самого М.Грушевського. Охоплювала ця програма чотири розділи: відомості історичні (10 питань); відомості етнографічні, які могли пролити світло стосовно самоназви населення, його антропологічної характеристики, двору і житла, одягу, народної кухні, соціальної різниці, погляду народу на мораль, родинні звичаї, знання і т. ін. (168 питань); відомості суспільно-економічні зі статистичними даними (23 питання); відомості правничі, які передбачали з’ясування народних уявлень про карне і родинно-майнове право, право успадкування тощо (86 питань)⁶. До речі, аналіз питань, представлених у зазначеному методичному документі, виявляє збіжність тематики програми з тогочасними науковими зацікавленнями М.Грушевського з ділянки давньої культури та побуту українців⁷.

Однак, у двох перших томах видання, які вийшли за його редакцією, більшу частину становили записи зразків усної народної творчості; за характером і змістом споріднені із сучасною етнографією лише праці Митрофана Дикарева⁸ та Юрія Жатковича⁹. В усіх наступних

⁶Програма до збирання відомостей про українсько-руський край і нарид[,] уложена членами наукового товариства ім. Шевченка // Етнографічний збірник.– Львів, 1895.– Т. I.– С. 1–16 (окрема пагінація).

⁷Пор.: Грушевський М.С. Нарис історії Київської землі від смерті Ярослава до кінця XIV сторіччя / Репринтне відтв. вид. 1891 р.– К., 1991.– С. XV [Пам’ятки історичної думки України]; Його ж. Вступний виклад з давньої історії Русі, виголошений у Львівському університеті 30 вересня 1894 р. // Грушевський М. Твори: В 50 т.– Львів, 2002.– Т. 1: Серія “Суспільно-політичні твори (1894–1907)”.– С. 65–74; Його ж. Ks. Adolf Pleszczyński. Wojarzy międzyrzeczu, studium etnograficzne.– Warsz[awa], 1893.– 226 s. // Записки Наукового Товариства імени Шевченка.– Львів, 1893.– Т. III.– С. 229–230; Його ж. Довнар-Запольский М. Мотивы свадебных песенъ Пинчуковъ. Этнографическій етюдь.– Гродна, 1893.– 69 с. // Там само.– Львів, 1893.– Т. IV.– С. 191–192; Також див.: Глушко М. Михайло Грушевський – ініціатор та організатор етнографічних досліджень в НТШ // Народознавчі Зошити.– 2008.– № 1–2.– С. 14–20.

⁸Крамаренко М. Різдвяні сьвятки в станиці Павлівській Єйського oddілу, на Чорноморії // Етнографічний збірник.– Львів, 1895.– Т. I.– С. 1–24.

⁹Жаткович Ю. Замітки етнографічні з Угорської Руси

томах “Етнографічного збірника”, за винятком п’ятого, які побачили світ до 1899 р. включно, тобто до виходу першого тому “Матеріялів до українсько-руської етнології”, були опубліковані суто фольклорні матеріали у записках двох відомих народознавців – Володимира Гнатюка¹⁰ та Осипа Роздольського¹¹.

Очевидно, такий стан не міг задовольнити дослідницьких запитів М.Грушевського. Очоливши в 1897 р. НТШ, вчений розпочав не лише його реорганізацію, а й практичну реалізацію своїх давніх задумів – створення окремої Етнографічної комісії, члени якої, власне, і мали займатися етнографічними дослідженнями. Відбулася ця знаменна для Товариства подія 11 травня 1898 р.¹² Згодом на загальних зборах наукової інституції затвердили керівний склад Етнографічної комісії – головою обрали Івана Франка, заступником – Федора Вовка, а секретарем – В.Гнатюка¹³. З 1899 р. головним друкованим органом Комісії стають “Матеріяли до українсько-руської етнології”, редагування яких доручили Ф.Вовку – вже знаному в Україні і Європі загалом археологу, антропологу та етнологу. Саме він визначив у редакційній статті першого тому “Матеріялів” загальний стан української етнографічної науки та окреслив коло завдань, які мали вирішити народознавці НТШ¹⁴. Зважаючи на важливе значення цього документа для вирішен-

// Етнографічний збірник.– Львів, 1896.– Т. II.– С. 1–38.

¹⁰Етнографічні матеріяли з Угорської Руси. Т. I: Легенди і новелі / Зібрав В.Гнатюк // Етнографічний збірник.– Львів, 1897.– Т. III; Етнографічні матеріяли з Угорської Руси. Т. II: Казки, байки, оповідання про історичні особи, анекдоти / Зібрав В.Гнатюк // Там само.– Львів, 1898.– Т. IV; Галицько-руські анекдоти / Зібрав В.Гнатюк // Там само.– Львів, 1899.– Т. VI.

¹¹Галицькі народні казки (№ 26–77) / Зібрав О.Роздольський // Етнографічний збірник.– Львів, 1899.– Т. VII; Галицькі народні новелі / Зібрав О.Роздольський // Там само.– Львів, 1899.– Т. VIII.

¹²Сапеляк О. Етнографічні студії...– С. 24.

¹³Центральний державний історичний архів України у м. Львові.– Ф. 309.– Оп. 1.– Спр. 42.– Арк. 20. Щоправда, вже наступного (1899) року Етнографічну комісію очолив Олександр Барвінський (Хроніка українсько-руського Наукового Товариства імени Шевченка у Львові.– Львів, 1900.– Ч. 1.– С. 28).

¹⁴В[овк] Хв. Від редакції (Де що про теперішній стан і завдання української етнології) // Матеріяли до українсько-руської етнології.– Львів, 1899.– Т. I.– С. V–XIX.

ня порушених нами питань, зупинимось на його змісті більш докладно.

Спершу Ф.Вовк дав стислі визначення різним наукам: “Наука про чоловіка і різні його породи або раси з погляду морфологічно-біологічного – спеціальна антропология [тут і далі розрядка Ф.Вовка. – М.Г.], наука про найдавніших людей і їхнє життя у передісторичні часи – палеоетнологія чи передісторична археологія, наука про окрімні народи, їх расовий склад і побит – етнологія з її описовою частиною – етнографією, і наука про громадське життя людей – соціологія, котрі усі разом становлять одну науку про чоловіка узагалі – антропологию”¹⁵. Отже, гуманітарні знання про людську спільноту вчений чітко розрізняв за об’єктом і предметом дослідження: антропологию вважав загальною (універсальною чи комплексною) наукою про людину¹⁶, фізичну (спеціальну) антропологию, соціологію та етнологию з етнографією – окремими галузями гуманітарних знань про народ. Наприкінці ХІХ – на поч. ХХ ст. схожих поглядів дотримувалося багато західноєвропейських дослідників, але далеко не всі¹⁷. До речі, відомий український народознавець 20-их рр. ХХ ст. Євген Кагаров зачислив Ф.Вовка¹⁸ до табору так званих “унітаріїв”, представники якого, на відміну від “дуалістів” чи “сепаратистів”, звужували “значіння етнографії до

підлеглої ролі одної з частин антропologii”¹⁹. І все ж, найбільше зацікавлення становить інше – тлумачення автором редакційної статті етнографії й етнології, визначення місця кожної з них у загальній системі координат різних наук та їх співіснування.

Як засвідчує процитований вище фрагмент, Ф.Вовк вважав етнографію невід’ємною складовою етнології. Натомість остання, хоча й виникла на основі етнографії, але охоплювала й інші наукові знання: “Етнологія, скуплюючи у собі задання усіх антропологічних наук і прикладаючи їх до окрімних народів, мусила через це скластись трохи пізніше”²⁰. Далі автор зазначив: “Першим початком її [етнології. – М.Г.] була етнографія, се-б то простий фактичний опис різних народів, котрий одначе довго змішувався то з географією, то з лінгвістикою, то у новітні часи з фольклором, у залежності від того, як і де шукали матеріялів до вяснення різниці між окрімними етнічними групами”²¹.

Відтак народознавець окреслив історичний шлях розвитку етнології: “Поступовий розвій антропологічного знання [знань. – М.Г.], вивівши етнографію по за межу географії, незабаром показав, що мова не є чим небудь нерухомим, що лінгвістичні різниці між народами дуже часто зовсім не припадають до різниць соматичних і побутових, що і усна народня словесність, будши у більшій частині прибудною, те-ж не може вважати ся безпешною підвалиною за для визначення етнічних відзнак різних народів і що за для цього доконечне треба завважати на усю сумму відомостей про кожний народ, на його анатомічні і фізіологічні (між іншим і на психічні) відміни, на його етнічний склад, на історію розвитку його культури і на його побутове життя. Усе оце й становить собою задання теперішньої етнології й етнографії, з того, не дуже давнього ще часу, як вони стали на зовсім науковому ґрунті, виробили собі певний метод”²². Насамкінець народознавець поставив перед членами НТШ важливе завдання: “Теперішній стан їх [етнографії й етнології. – М.Г.] вимагає перед усім системоатичного збирання і класу-

¹⁵ Там само. – С. V–VI.

¹⁶ У сучасній західноєвропейській та американській науці їй найбільше відповідає поняття “культурна антропология” – “дисципліна, яка вивчає закономірності формування людської культури на відміну від фізичної антропologii як науки про зміну фізичного типу людини” (в широкому значенні), або “наукові дослідження, які займаються вивченням загальних проблем культурного розвитку людства і які залучають для цього дані великої кількості наукових дисциплін” (у вузькому значенні) (Зельнов І. Культурная антропология // Свод этнографических понятий и терминов. – Москва, 1988. – [Вып. 2]: Этнография и смежные дисциплины. Этнографические субдисциплины. Школы и направления. Методы. – С. 74).

¹⁷ Див.: Кагаров Є. Завдання та методи етнографії // Етнографічний Вісник. – К., 1928. – Кн. 7. – С. 3–27; Копержинський К. Декілька уваг про сучасне розуміння термінів: антропология, народознавство, етнологія, етнографія і фольклор // Первісне громадянство та його пережитки на Україні. – [К.], 1928. – Вип. 2–3. – С. 97–109.

¹⁸ Кагаров Є. Завдання та методи етнографії... – С. 7.

¹⁹ Там само. – С. 3.

²⁰ В[овк] Хв. Від редакції... – С. VI.

²¹ Там само.

²² Там само.

вання матириалу, а потім його наукового оброблювання”²³.

Про що йдеться у процитованих вище фрагментах праці Ф.Вовка? – постає питання.

Перше: якщо об’єктом наукового зацікавлення є народ (його “расовий склад і побут”), а не людина загалом, то це – етнологія, яка, крім описових етнографічних матеріалів, обов’язково залучає фактаж інших гуманітарних дисциплін (фізичної антропології, археології чи палеоетнології та соціології). Інакше кажучи, етнологія, як й антропологія, також є комплексною чи універсальною наукою; різниця між ними лише в об’єкті дослідження: етнологів цікавить етнос (народ), антропологів – людина загалом.

Друге: етнологія як спеціальна галузь знань про народ виникла на основі етнографії, без останньої вона не мислима.

Третє: етнографія – це лише описова наука.

Четверте: мовлячи про наукові методи етнології та етнографії, вчений наголосив: кожний український народознавець зобов’язаний дотримуватися певної системності фіксації та класифікації (групування) зібраного фактичного матеріалу, а також дбати про його наукове опрацювання. Цю справу, про методи і методологічні засади “наукового оброблювання” фактажу Ф.Вовк промовчав. З останнього процитованого фрагмента важко збагнути і те, який із перелічених методів стосується етнології, а який із них – етнографії, оскільки “етнологію й етнографію” вчений не розділив (згадав їх разом), чи всі вони (“систематичне збирання і класування матириалу”, “наукове оброблювання”) мають стосунок до кожної з них. Увагу привертає й інше: вважаючи етнографію попередницею етнології та зазначаючи методи праці народознавця, дослідник спершу згадав другу з них, а вже потім етнографію. З логічно погляду, системною фіксацією та класифікацією етнографічного матеріалу мали б займатися етнографи, а його науковим опрацюванням – етнологи²⁴, але не навпаки, або ж одне

і теж могло поєднуватися в одній особі. Так чи інакше, але серед українських народознавців саме Ф.Вовк обґрунтував потребу введення в науковий обіг терміна “етнологія” й активно вживав його у своїх працях. Справа в тому, що до 1899 р. науку про народ українські дослідники означували терміном “етнографія”, зокрема й І.Франко у своїх ранніх працях²⁵. Лише в доповіді “Найновіші напрямки в народознавстві”, яку було виголошено 28 лютого 1895 р. на першому щомісячному зібранні Польського народознавчого товариства, вчений згадав етнологію як нову науку (паралельно з антропологією, археологією та передісторією), що вивчає народи, які “стоять на низьких і найнижчих щаблях розвитку”²⁶.

Аналізуючи загальний стан етнології наприкінці XIX ст., Ф.Вовк також звернув увагу на те, що у США та країнах Західної Європи вона загалом й етнографія зокрема мають переважно загальний характер, “дотикаючись трохи не виключно мало культурних, позаєвропейських людських пород і не звертаючи досить уваги на с в о ю [розрядка Ф.Вовка. – М.Г.] людність, дуже ще мало досліджену”²⁷. Словом, на рубежі XIX–XX ст. головним об’єктом етнологічних студій американських і західноєвропейських етнологів були передусім первісні чи, з їхнього погляду, “примітивні” етноси. Ф.Вовк закликав же до-

етнологія / Пер. з фр. З.Борисюк.– Вид. 2-ге.– К., 2000.– С. 333–335).

²⁵Франко І. Знадоба до вивчення мови і етнографії українського народу // Франко І. Зібрання творів: У 50 т.– К., 1980.– Т. 26: Літературно-критичні праці (1876–1885).– С. 180–204; Його ж. Етнографічна виставка у Тернополі // Франко І. Зібрання творів: У 50-ти т.– К., 1985.– Т. 46.– Кн. 1: Історичні праці (1883–1890).– С. 469–479; Його ж. Миклухо-Маклай // Там само.– С. 513.

²⁶Франко І. Найновіші напрямки в народознавстві (Лекція виголошена на першому щомісячному зібранні Народознавчого товариства 28 лютого [нинішнього року]) // Франко І. Зібрання творів: У 50-ти т.– К., 1986.– Т. 45: Філософські праці.– С. 260). Цю справу, самий термін “етнологія” вчений вжив дещо раніше (в 1894 р.) – у заголовку однієї з літературно-фольклористичних праць (Франко І. Етнологія та історія літератури // Франко І. Зібрання творів: У 50-ти т.– К., 1981.– Т. 29: Літературно-критичні праці (1893–1895).– С. 273). Однак, і в цьому дослідженні (Там само.– С. 279–280), і в іншому (Франко І. Дві школи в фольклористиці (По поводу сьомого тому “Wisły”) // Франко І. Зібрання творів: У 50-ти т.– Т. 29.– С. 416–424) стосувався він антропологічної школи у фольклористиці, а не етнології як історичної галузі знань.

²⁷В[овк] Хв. Від редакції...– С. VII.

²³Там само.

²⁴Наприклад, описовою дисципліною, вищим досягненням якої є класифікація і типологія культурних явищ, уважав етнографію відомий французький дослідник Клод Леві-Стросс, автор праці “Структурна антропологія” (1958). Етнологія ж, на його думку, – це вже всеохоплююча народознавча дисципліна, здатна до пізнання людини і людства загалом (Див.: Леві-Стросс К. Структурна антро-

кладно вивчати власний, український народ, який уже належав до висококультурних цивілізованих спільнот.

Загалом же в редакційній статті Ф.Вовка термін “етнологія” вжитий для означення: 1) складової антропології як універсальної науки про людину; 2) самостійної дисципліни про етнічні спільноти незалежно від їхнього соціально-економічного та етнокультурного рівня розвитку, зокрема і цивілізованих; 3) самостійної науки про етнічні спільноти тільки доісторичного періоду; 4) спадкоємниці етнографії як описової науки. Отже, зважаючи навіть на цю обставину, стає очевидним, що на ранньому етапі діяльності Етнографічної комісії її члени не могли трактувати етнологію однозначно – лише як теоретичну чи дослідницько-теоретичну дисципліну, як міркують деякі сучасні українські народознавці.

Предметом української етнології Ф.Вовк вважав анатомічно-фізіологічну різницю, етнічний склад, давній і сучасний побут, звичаї, вірування, знання, громадський уклад тощо українського етносу у зв'язках з іншими етнічними спільнотами. З'ясувати спільне й відмінне в кожній із цих ділянок, що, власне, і відрізняло етнологію від етнографії, можна було лише за допомогою зіставлень та порівнянь етнокультурних явищ²⁸. Інакше кажучи, наприкінці ХІХ ст. вчений тлумачив етнологію як порівняльно-історичну дисципліну про народ²⁹. Аналогічної думки дотримувався він і через півтори десятків років, також вважаючи її порівняльною наукою про народи, їхній етнічний склад і походження традиційної культури та побуту³⁰.

²⁸Перші спроби сформулювати основні принципи порівняльного методу сягають ще кінця ХVІІІ ст. Суттєво вплинув на формування порівняльно-історичного методу розвиток у ХІХ ст. порівняльно-історичного мовознавства, порівняльної міфології та порівняльного дослідження релігії. Серед етнологів уперше почали широко використовувати порівняльно-історичний метод еволюціоністи – Едвард Тайлор, Джон Мак Леннан, Луїс Морган та ін. (Вайнштейн С.І. Сравнительно-исторический метод // Свод этнографических понятий и терминов. – Москва, 1988. – [Вып. 2]: Этнография и смежные дисциплины. Этнографические субдисциплины. Школы и направления. Методы. – С. 215).

²⁹В[овк] Хв. Від редакції... – С. ХVІІІ.

³⁰Див.: Волков Ф. Антропология и ее университетское преподавание // Ежегодник Русского антропологического общества при Императорском С[анкт]-Петербургском университете. – С[анкт]-Петербург, 1915. –

Щоправда, в передовиці до першого тому “Материялів”, зважаючи на тогочасний загальний стан народознавства в Україні, автор закликав членів НТШ та його прихильників дбати передусім про збір та систематизацію різних первинних матеріалів, які безпосереднього стосувалися предмету нової дисципліни, а також якомога ширше залучати фактаж інших гуманітарних дисциплін – фізичної антропології, археології та соціології. Саме тому на шпальтах “Материялів” широко представлені не лише описові етнографічні джерела, а й археологічні та антропологічні матеріали і розвідки.

До речі, у цьому ж контексті на увагу заслуговує ще один важливий нюанс, який наші попередники поки що проігнорували: початкову назву “Материялів”, на відміну від назви “Етнографічного збірника”, кілька разів уточнювали або суттєво змінювали (з 1906 р. вони виходили як “Материяли до українсько-руської етнології”, з 1909 р. – як “Материяли до української етнології”, а в 1929 р. – як “Материяли до етнології й антропології”), що не могло бути примхливою волею керівництва НТШ чи редакторів цього друкованого органу, тим паче випадковим явищем. На наше глибоке переконання, уточнення чи зміна початкової назви будь-якого серійного видання засвідчує значну еволюцію наукової і суспіль-

Т. V. – С. 99–107. Щоправда, в іншій праці дослідник назвав нову науку “порівняльною етнографією” (Волков Ф. Новейшие направления в антропологических науках и ближайшие задачи антропологии в России (Речь, произнесенная в заседании Общества 17 января 1911 г.) // Ежегодник Русского антропологического общества при Императорском С[анкт]-Петербургском университете. – С[анкт]-Петербург, 1913. – Т. IV. – С. 7). Наголошуємо на цьому моменті також тому, що деякі сучасні етнологи, не вникаючи в суть головних понять, які вживав Ф.Вовк, часто тлумачать їх довільно. Наприклад, Оксана Франко, згадавши доповідь, яку вчений виголосив 17 січня 1911 р. на засіданні Російського антропологічного товариства, дійшла висновку про те, що, розглядаючи історію розвитку антропологічних наук, Ф.Вовк включав до її складу “археологію, антропологію, етнографію, етнологію та ще ряд суміжних наук” (Франко О. Федір Вовк – вчений і громадський діяч. – К., 2000. – С. 110). Насправді ж у цій доповіді знавець західноєвропейської антропології як універсальної науки торкнувся трьох її складових – “анатомічної антропології”, “палеоетнології” (археології) та “порівняльної етнографії”, тобто етнології (Див.: Волков Ф. Новейшие направления в антропологических науках... – С. 1–8), але не “описової” чи “настоящої” етнографії, про що йтиметься далі.

ної думки, розвиток й утвердження нових наукових напрямів, шкіл і таке інше. Наприклад, через півтора-два десятиліття після публікації першого тому “Історії України-Руси” М.Грушевського поняття “українець”, “український народ”, “українська нація” тощо стали настільки близькими для широкого українського загалу, що вживання у різних наукових виданнях подвійної назви “українсько-руський” було вже зайвим.

Стосовно ж назви “Матеріяли до етнології й антропології”, то конкретне рішення про неї було прийнято напередодні Першої світової війни (25 червня 1914 р.) на засіданні Етнографічної комісії: “З огляду [на те. – М.Г.], що восени [1914 р. – М.Г.] комісія має надію дістати антропологічні праці³¹, постановлено в “Матер[і]алях до укр[аїнської] етнолог[ії]” завести окремий антропологічний відділ та вибрано його редактором д[окто]р[а] Ів[ана] Раковського. При сій нагоді ухвалено “Матеріяли” довести під теперішньою назвою до 20-го тому, а від 21 т[ому] підібрати для них иншу назву”³². Інакше кажучи, однією з важливих причин зміни назви серійного видання було бажання публікувати на його шпальтах і суто антропологічні праці. На жаль, Перша світова війна, а також передчасна смерть провідних знавців антропологічних рис українців (Ф.Вовка, О.Алеші)³³ перешкодили реалізацію відповідного задуму. Однак одне з цих рішень члени Етнографічної комісії все-таки втілили в життя – здвоєний випуск (т. XXI–XXII) видання, який побачив світ аж у 1929 р., містив у заголовку назви обох наук (етнології та антропології) – “Матеріяли до етнології й антропології”.

Очевидним є й інше: в 1899 р. Ф.Вовк добре усвідомлював, що шлях становлення самостій-

ної української етнології буде тривалим і важким. Принаймні, в узагальнюючому дослідженні “Етнографічні особливості українського народу”, яке побачило світ аж у 1916 р., наукові знання про український “народний побут, зовнішній та внутрішній” автор вважав лише етнографією³⁴, а не етнологією, – мабуть, тому, що в названій праці превалює опис етнографічних реалій, а не їх порівняльно-історичний аналіз.

Як підтвердження всього сказаного про етнологію, на увагу заслуговують ще два мало-значущі (другорядні), на перший погляд, факти. Так, у 1904 р., оцінюючи наукові здобутки Етнографічної комісії, І.Франко, згадав найбільш діяльних її членів, серед яких етнологом вважав тільки Ф.Вовка, всі інші знавці українського народу (В.Гнатюк, О.Роздольський, Володимир Шухевич, Михайло Зубрицький, Лука Гарматій) були, на його думку, етнографами³⁵. Справді, на поч. ХХ ст. серед перелічених І.Франком осіб лише Ф.Вовк опублікував низку етнологічних праць, зокрема з весільної тематики – “Свадбарските обряды на славянские народы” (1890), “Шлюбний ритуал та обряди на Україні” (1892) та “Свадебные обряды в Болгарии” (1905)³⁶. Історико-етнологічний характер мала і його розвідка про використання саней у похоронній обрядовості (“Сани в похоронному ритуалі на Україні”)³⁷, вперше опублікована у французькому часописі “Revue des traditions populaires” (1896). У 1901–05 рр. вчений викладав “порівняльну етнографію у Російській вищій школі суспільних наук при Сорбонні у Парижі”³⁸. Нарешті, переймаючись народознавчою проблематикою українців Карпат, у 1906 р. Ф.Вовк спеціально торкнувся етнокультурних зв’язків і паралелей населення Кавказу та Карпат³⁹.

³¹Тогочасний оптимізм членів Етнографічної комісії щодо набуття нових антропологічних праць був небезпідставним, оскільки Ф.Вовк та його учні (Олександр Олешо, Анатолій Носів, Сергій Руденко та ін.) активно збирали антропометричні дані у різних місцевостях Лівобережної та Правобережної України (Франко О. Федір Вовк – вчений... – С. 149, 153–154).

³²Хроніка Наукового Товариства імени Шевченка у Львові.– [Львів], 1914.– Ч. 58–59.– Вип. II–III: Справоздане за місяці: січень–серпень.– С. 22.

³³Носів А.О. О.Г.Алешо (9.II.1890 – 4.IV.1922) // Вісник сільськогосподарської науки.– К., 1922.– Т. I.– Вип. 1.– С. 40; Борисенко В.К., Франко О.О. Народознавчі студії О.Г.Алеші // Народна Творчість та Етнографія.– 1990.– № 4.– С. 20–23.

³⁴Волков Ф.К. Этнографические особенности украинского народа // Украинский народ в его прошлом и настоящем.– Петроград, 1916.– Т. 2.– С. 455.

³⁵Франко І. Етнографічна експедиція на Бойківщину // Франко І. Зібрання творів: У 50-ти т.– К., 1982.– Т. 36: Літературно-критичні праці (1905–1906).– С. 72.

³⁶Франко О. Федір Вовк...– С. 180.

³⁷Вовк Хв. Сани в похоронному ритуалі на Україні // Вовк Хв. Студії з української етнографії та антропології.– К., 1995.– С. 324–335.

³⁸Франко О. Федір Вовк – вчений...– С. 182.

³⁹Вовк Ф. Кавказ і Карпати. Деякі проби етнологічних зближень // Науковий Збірник присвячений професорови Михайлові Грушевському учениками й прихильниками

Факт другий. В.Гнатюк, усвідомлюючи значні труднощі на шляху дослідження народної демонології в порівняльно-історичному ракурсі, у статті “Останки передхристиянського релігійного світогляду наших предків”, яка відкривала другий том “Знадобів до української демонології”, категорично відкинув практику довільного інтерпретування етнографічного матеріалу науковцями міфологічної школи й обмежився лише подачею автентичних записів: “Я поставив собі за задачу відтворити образ демонічних постатей на підставі матеріалів, записаних із уст народу, але не вдавати ся при тім у ніякі інтерпретації, пояснюваня та здогади, яких повно у мітологів, та з яких доси мало що устояло ся. Найвірніший вийде образ вийде тоді, коли буде чисто описовий і я сього тримався”⁴⁰.

І все ж, навіть спорадичне застосування порівняльно-історичного (компаративного) методу в поєднанні з розлогими описами традиційної культури та побуту автохтонів України суттєво розширювало дослідницькі горизонти народознавчої науки. Однак на поч. ХХ ст. українська етнологія не була винятком у цьому відношенні, тим паче, що тоді лише закладалися її підвалини. Так, порівнянням як важливим науковим інструментом часто послуговувався М.Грушевський у своїх історичних дослідженнях⁴¹. Більше того, восени (у вересні-грудні) 1903 р. мислитель підготував серію праць історіософського характеру (“Звичайна схема “русскої” історії й справа раціонального укладу історії східного слов’янства”, “Спірні питання староруської етнографії” та “Етнографічні категорії й культурно-археологічні типи в сучасних студіях Східної Європи”)⁴², кожна з яких,

на думку сучасного українського історика Ігоря Гирича, заклала підґрунтя трьох самостійних гуманітарних дисциплін – історіографії, етнології та археології⁴³. Аналогічно трактує названі праці вченого дніпропетровець Володимир Ващенко, позаяк за допомогою цих програмних документів він “здійснив своєрідну широкомасштабну інтелектуальну провокацію проти загальноросійської традиції історієписання, запропонувавши переглянути наявні “звичайні схеми” по всьому фронту класичних дисциплін історичного циклу – від археології до історії та етнографії”⁴⁴.

Справді, у працях із незвичними для тогочасної історичної науки назвами “Етнографічні категорії й культурно-археологічні типи в сучасних студіях Східної Європи” та “Спірні питання староруської етнографії” М.Грушевський порушив дуже складні за характером історіософські проблеми – етногенезу українського народу, його історичного часу і простору, збіжності давньої української території з етнічними землями наприкінці ХІХ – на поч. ХХ ст., етнокультурної тягlosti й спадковості тощо⁴⁵. І все ж, погоджуючись із загальними оцінками сучасних українських знавців історіософської спадщини вченого, мусимо звернути увагу читача на один важливий момент: кожна з цих розвідок М.Грушевський написав після виходу у світ кількох томів “Історії України-Руси” та завершення монографічного нарису “Очерки истории украинского народа” (1903)⁴⁶, тобто після реалізації основних наукових ідей і творчих задумів. Сказане стосується й етнографії (етнології) як історичної галузі нау-

2007.– Т. 1.– С. 323.

⁴³Гирич І. Політична публіцистика Михайла Грушевського // Грушевський М. Твори: В 50 т.– Львів, 2002.– Т. 1: Серія “Суспільно-політичні твори (1894–1907)”.– С. 55.

⁴⁴Ващенко В. “Звичайна схема...” М.Грушевського: “звичайні” прочитання та втрачені контексти // ІІІ Міжнародний науковий конгрес українських істориків “Українська історична наука на шляху творчого поступу”. Луцьк, 17–19 травня 2006 р.: Доповіді та повідомлення.– Луцьк, 2007.– Т. 1.– С. 335–336.

⁴⁵Див.: Грушевський М. Спірні питання староруської етнографії // Грушевський М. Твори: В 50-ти т.– Львів, 2002.– Т. 1: Серія “Суспільно-політичні твори 1894–1907”.– С. 83–99; Його ж. Етнографічні категорії й культурно-археологічні типи в сучасних студіях Східної Європи // Там само.– С. 100–108.

⁴⁶Див.: Грушевський М.С. Очерки истории украинского народа: 2-е изд.– К., 1991.

ми з нагоди його десятилітньої наукової праці в Галичині (1894–1904).– Львів, 1906.– С. 595–600.

⁴⁰Гнатюк В. Останки передхристиянського релігійного світогляду наших предків // Етнографічний збірник.– Львів, 1912.– Т. XXXIII: Знадоби до української демонології.– Т. II.– Вип. 1.– С. VII.

⁴¹Смолій В.А., Сохань П.С. Видатний історик України // Грушевський М. Історія України-Руси: В 11 т., 12 кн.– К., 1991.– Т. I: До початку ХІ віка.– С. IX; Прицак О. Історіософія Михайла Грушевського // Там само.– С. XLIII, XLVI–XLVII.

⁴²Світленко С. Україна в історіографії Михайла Грушевського: основні проблеми дослідження // ІІІ Міжнародний науковий конгрес українських істориків “Українська історична наука на шляху творчого поступу”. Луцьк, 17–19 травня 2006 р.: Доповіді та повідомлення.– Луцьк,

кових знань, оскільки на той час “Етнографічний збірник” і “Матеріяли до українсько-руської етнології” вже стали серійними виданнями, велика когорта членів Етнографічної комісії розгорнула широкомасштабну науково-пошукову роботу, а доробок Ф.Вовка налічував кілька ґрунтовних етнологічних досліджень.

Найінтенсивніше українська етнологія як історична наука розвивалася у другій пол. 20-их рр. ХХ ст., передусім зусиллями членів Культурно-історичної комісії Всеукраїнської АН. Точніше, на шпальтах наукового щорічника “Первісне громадянство та його пережитки на Україні”, який виходив за загальною редакцією Катерини Грушевської, публікувалися порівняльно-історичні дослідження про різні ділянки традиційно-побутової культури українців⁴⁷, а також про деякі аспекти сімейно-громадського побуту⁴⁸, в яких автори з'ясовували джерела, походження, етапи розвитку і стан збереження в ХІХ – на поч. ХХ ст. етнокультурних явищ, загальнослов'янські та загальноукраїнські пережитки, їхню етнічну специфіку і таке інше. Помітний слід на ниві української етнології залишили також співробітники Етнографічної комісії ВУАН, які теж активно застосовували у своїх дослідженнях порівняльно-історичний метод⁴⁹. Це саме стосу-

⁴⁷ Див.: Копержинський К. Обряди збору врожаю у слов'янських народів у найдавнішу добу розвитку // Первісне громадянство та його пережитки на Україні.– [К.], 1926.– Вип. 1–2.– С. 36–75; Грушевська К. З примітивного господарства. Кілька завважень про засоби жіночої господарчої магії у зв'язку з найстаршими формами жіночого господарства // Там само.– [К.], 1927.– Вип. 1–3.– С. 9–42; Кагаров Є. Форми та елементи народньої обрядовості // Там само.– [К.], 1928.– Вип. 1.– С. 21–56; Копержинський К. Господарчі сезони у слов'ян (З історії новорічного циклу обрядовості) // Там само.– С. 57–94; Камінський В. Сліди родового побуту в сьогочасних весільних звичаях на Україні. Весільний звичай крадіжки курей // Там само.– [К.], 1929.– Вип. 2.– С. 53–60; Гавриленко Т. Старші форми економічного побуту на Великому Лузі. Вівчарство і рибальство // Там само.– [К.], 1929.– Вип. 3.– С. 118–139.

⁴⁸ Див.: Грушевський М. Постриження й інші обряди, відправлювані над дітьми й підлітками // Первісне громадянство та його пережитки на Україні.– [К.], 1926.– Вип. 1–2.– С. 83–86; Савченко Ф. Парубоцькі та дівочькі громади на Україні // Там само.– [К.], 1926.– Вип. 3.– С. 85–91; Грушевська К. До соціології старцтва // Там само.– С. 125–131.

⁴⁹ Див.: Кагаров Є. Що визначають деякі українські весільні обряди // Етнографічний Вісник.– К., 1926.– Кн. 2.–

ється і значної частини науковців Кабінету антропології та етнології ім. Ф.Вовка Всеукраїнської АН. Наприклад, класичним за характером історико-етнологічним дослідженням можна вважати ґрунтовну статтю Ніни (Неоніли) Заглади “Ярмо”⁵⁰, в якій авторка докладно проаналізувала типи парного та одинарного ярма в українців, специфіку їхньої конструкції і характерні для поч. ХХ ст. прийоми з'єднання з воловими тягловими засобами тощо. Щонайголовніше, важливим надбанням Н.Заглади було те, що задовго до багатьох західноєвропейських вчених (етнологів та археологів) вона спробувала простежити еволюцію парного ярма, залучивши для цього порівняльний фактологічний матеріал про волову упряж в інших етносів Європи, а також у народів Азії. Тому значна частина її наукових міркувань і концептуальних положень не втратила значення і досі⁵¹.

На жаль, політичні процеси над членами “Спілки визволення України” в 1930 р., розкручування боротьби проти українського націоналізму, розпуск і закриття установ та осередків етнографічного профілю, заборона випуску етнологічних та етнографічних видань, припинення фінансування експедиційних досліджень, хвиля масових репресій проти провідних народознавців звели нанівець усі позитивні починання другої пол. 20-их рр. і відкинули українську етнологічну науку далеко назад.

С. 27–30; Білий В. До звичаю кидати гілки на могили “заложних мерців” // Там само.– К., 1926.– Кн. 3.– С. 82–94; Гайдай М. Про “зільніцький” обряд і сполучені з ним пісні // Там само.– С. 95–101; Петров В. Вірування в вихор і чорна хвороба // Там само.– С. 102–116; Його ж. Мітологема “сонця” в укр[аїнських] нар[одних] віруваннях та візантійсько-гелліністичний культурний цикл // Там само.– К., 1927.– Кн. 4.– С. 88–119; Черв'як К. Дослідження похоронного обряду (Похорон як весілля) // Там само.– К., 1927.– Кн. 5.– С. 143–178; Корнилович М. Народний звичай на Холмщині і в Польщі бити хлопців на копцях, міряючи землі // Там само.– К., 1928.– Кн. 6.– С. 16–22.

⁵⁰ Див.: Заглада Н. Ярмо // Матеріяли до етнології.– К., 1929.– Т. 2.– С. 11–45.

⁵¹ Пор.: Глушко М. Генезис тваринного запрягу в Україні (Культурно-історична проблема).– Львів, 2003.– С. 233–305.